Azərbaycan Aqrar Elmi 5 2018 Аграрная Наука Азербайджана

UOT: 631.53.02; 633.51

AZƏRBAYCANDA PAMBIQÇILIQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFININ İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ

L.İ. TAĞIYEVA
AKTN Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Məqalədə pambıqçılıq kompleksinin inkişaf etdirilməsinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Respublikamızda pambıq istehsalının mövcud vəziyyəti təhlil olunmuşdur. Pambıqçılıq lompleksinin inkişafının ölkə iqtisadiyyatında o cümlədən aqrar iqtisadiyyatda vacib sahə olduğu izah edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi bu sahənin inkişafının önəmli olduğuna diqqəti çəkməklə onun əsas xammal istehsalçısı üçün maraqlı bir sahəyə çevrilməsini müəyyən etmək və tövsiyyələr verməkdir.

Açar sözlər: *Pambıqçılıq kompleksi, istehsal, inkişaf, iqtisadi əhəmiyyət, sənaye, gəlir, məhsuldarlıq.*

Kənd təsərrüfatı yalnız məhsul istehsal etmir, həmçinin gələcəkdə ərzaq çatışmazlığı ilə əlaqədar riskləri azaltmaqla ərzaq təhlükəsizliyini və sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün xammalla təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və əhalinin sosial rifanın tənzimlənməsi hər bir kənddə fəaliyyət göstərən müxtəlif növ təsərrüfatların əldə etdiyi gəlirlərdən və kənd əhalisinin hər bir nəfərinə düşən gəlirlərin səviyyəsindən çox asılıdır. Belə ki, təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər kənd əhalisinin bütün tələblərini ödəyirsə, o zaman kənd təsərrüfatının inkişafına onlar daha maraqlı olur və öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirmək istəyirlər.

Pambıqçılıq kompleksinin inkişaf etdirilməsi ölkədə sosial-iqtisadi və siyasi stabilliyin təmin olunmasının vacib amillərindən biri hesab olunur. Belə ki, pambıqdan 200 dən çox əlavə məhsul alınır ki, bu da sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

Zavodlarda emal olunduqdan sonra pambıqdan alınan məhsullar (lif, çiyid, yağ və s) yüngül və yeyinti sənayesi üçün çox mühüm xammaldır. Pambıqdan alınan məhsullar ağır sənayedə geniş tətbiq olunur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin kollektiv mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və son illərdə pambıqçılıq kompleksi müəssisələrinin yenidən qurulması, təsərrüfat münasibətlərindəki deformasiyaya və dağılmalara, pambıq emalı və marketinq sahələrində monopoliyanın inkişafına gətirib çıxardı. Ölkənin Aran rayonlarının xam pambığın istehsalı və dərin emalı üçün vahid bir mexanizmi təmsil edən pambıqçılıq kompleksi tamamilə məhv edilib sıradan çıxmışdır. Bu sahədə mexanikləşmə səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi və pambığın becərilməsi üçün tələb olunan resursların əldə edilməsinin çətinləşməsi, bir ton pambığa təklif olunan qiymətin həddən aşağı olması və ağır əl əməyinin tətbiqi pambıqçılığın inkişafına marağı tamamilə azaltmışdır.

Qeyd edək ki, pambıq Azərbaycanda çox qədim zamanlardan becərilən bitki növlərindən hesab olunur. Keçmişdə Azərbaycanda pambığın becərilməsi təcrübəsi olmasına baxmayaraq məhsuldarlıq aşağı olmuşdur. 1913 –cü ildə cəmi 102,2 min hektarda əkilmiş pambıq bitkisindən sahədən məhsuldarlıq 6-7 sentner olmaqla cəmi 64 min ton məhsul toplanmışdır. Sovet hakimiyyəti dövründə kənd təsərrüfatına diqqətin artırılması nəticəsində 1940 – cı ildə respublikada pambıq əkinlərinin sahəsi 188,1 hektara, pambığın ümumi hasilatı 154,2 min tona, orta məhsuldarlığı isə hektardan 8,2 sentnerə çatdırıldı. Müharibədən sonrakı illərdə pambıq əkin sahəsi ixtisar olunaraq 109,9 min hektara qədər azalmasına baxmayaraq məhsuldarlıq 10 sentnerə çatdırılmışdır. 1954 –cü ildə pambıq sahələrində yenidən yüksəliş başladı və əkin sahəsi 197,9 min hektara, ümumi hasilatı 419,7 min tona, məhsuldarlıq isə 21,2 sentnerə çatdırılmışdır. Respublikada pambıqçılığın inkişafı üçün texnoloji keyfiiyyəti yaxşı, vilt xəstəliyinə dözümlü, cərgələrarası maşınla becərilməyə və məhsulu maşınla toplamağa yararlı tezyetişən, yüksək məhsuldar yeni pambıq sortları yaradılıb tətbiq olunması; torpağın becərilməsi, gübrələnməsi, suvarılması, eləcə də ziyanvericilər və xəstəliklərə qarşı mübarizə sistemini təkmilləşdirməklə növbəli əkin sistemlərinin tətbiqi; kompleks mexanikləşdirmədən və pambıqçıların həvəsləndirilməsi üsullarından istifadə olunması planlaşdırılmışdır. Bütün bu qeyd olunan tədbirlər respublikanın pambıqçılıq zonaları və rayonlarının konkret xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirlilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.(2. Səh 66-67).

Göründüyü kimi kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətində aparılan uzun illərin tədqiqatları və mövcud olmuş təcrübələr də göstərir ki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və ixtisaslaşması zonaların torpaq-iqlim şəraitinin xüsusiyyətlərindən çox asılıdır və bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmasa yüksək nəticələr əldə edilməsi çox çətindir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, pambıqçılıq xüsusilə 17-18 – ci əsrlərdə Hindistanda inkiaş etmiş və pambıq istehsalına görə 19 – cu əsrin birinci on ilinə qədər dünyada birinci yerdə olmuşdur. Sonra isə bu birincilik ABŞ- a keçmişdir. Müstəqilliyini 1947 – ci ildə bərpa edən Hindistan pambıq istehsalını yenidən genişləndirməyə başladı. Hindistana nisbətən Çində sənaye həcmində pambıq istehsalına gec başlanmışdır və XX əsrin ilk üç on illiyində istehsal həcmi genişlənmişdir. Çin Xalq Respublikası yaradıldıqdan (1949) sonra pambıq istehsalı daha da inkişaf etmişdir.

Hazırda dünyada əsas pambıq istehsalçıları Çin (20%), Hindistan (13%), Pakistan (8%) kimi ölkələrdir. MDB ölkələri qlobal pambıq istehsalının 8% - ni, ö cümlədən Özbəkistanın payı 5% - ni təşkil edir. Amerika Birləşmiş Ştatları dünyanın ən böyük ixracatçısıdır və təxminən 40% -ni təşkil edir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda pambıqçılığın inkişaf etdirlməsi və dünya arenasına çıxış və dünya iqtisadi əlaqələrində iştirak etmək üçün ilk olaraq hər şeydən öncə qlobal səmərəlilik baxımından pambıqçılıq işinin inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir. Bu, ilk növbədə respublikada pambıq istehsalının dünya pambıq bazarında rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi baxımından zəruridir. Başqa ölkələrdə pambıqçılığın inkişaf istiqamətlərini öyrənmək, digər məsələlərlə yanaşı, qabaqcıl xarici təcrübələrdən istifadə etməklə sənayenin səmərəliliyini daha da yaxşılaşdırmağa imkan verəcəkdir. Bu baxımdan respublikada pambıq istehsalının səmərəliliyinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi pambığın istehsalını daha da artırmaq və pambıq məhsullarının xarici ticarət strategiyasını inkişaf etdirmək üçün rentabelliyi müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Azərbaycanın əsas pambıqçılıq rayonları Aran iqtisadi rayonunda yerləşir və bu iqtisadi rayon Kür-Araz ovalığını əhatə edir. Xüsusi spesifik xüsusiyyətləri olan bu rayonlar pambığın becərilməsi üçün xüsusi yanaşma tələb edir.

Kür-Araz ovalığının relyefi düzən olub, qərbdən şərqə doğru cüzu dərəcədə enişliyi vardır. Bu ovalığın xeyli hissəsi mütləq sıfırdan aşağı olub, dəniz səviyyəsindən 27 metrə qədər aşağıda, kənar hissələri isə 100-250 metrədək yüksəlir. Ovalığın orta hissəsi Kür və Araz çaylarının akkulmulyativ (yığma) fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Azərbaycanda günəşli günlərin sayına görə pambıqçılıq digər ölkələrdən geri qalır. Günəşli saatların sayı Kür-Araz ovalığında 2300 -2500 saat təşkil edir. Günəşli günlərin sayı ən çox iyun-avqust aylarında, ən az isə yanvar ayında olur.

Kür-Araz ovalığında, xüsusilə onun mərkəz hissəsində radiasiya balansının illik miqdarı Orta Asiya səhralarına nisbətən 7-8 kkal/sm^2 çoxdur. Məsələn: Kürdəmirdə radiasiya balansının illik miqdarı 47,1 kkal/sm^2 təşkil edirsə Aşqabadda 40,4 kkal/sm^2 -dir. Ümumilikdə Kür-Araz ovalığında illik radiasiya balansı 40-50 kkal/sm^2, Orta Asiyada 40-45 kkal/sm^2 təşkil edir. Ərazidə mümkün buxarlanmanın miqdarı 1000-1200 mm arasında, yağıntının miqdarı isə 300-400 m arasında dəyişir. Yağıntı ilə mümkün buxarlanma arasındakı fərq landşaftın genetik xüsusiyyətləri üçün vacib elementdir.(3)

Kür-Araz ovalığında rütubətlik əmsalı 0,5 – dən azdır. Qar örtüyü çox qeyri – sabit olub, şaxtalarla isti havalar növbələndiyinə görə çox durmur. Şaxtasız günlərin sayı təxminən 260-270 gün təşkil edir.

Filogenetik inkişaf prosesində yüksək istiliyə tələbi olan pambıq növləri inkişaf etdirilmişdir. Toxumların çiçəklənməsi daxil olmaqla, böyümə və inkişaf üçün optimal temperatur 25-30 °C-dir. Əgət temperatur C 25 ° dən aşağıdırsa, bitkinin böyüməsi ləngiyir. Bu ləngimə, 20 ° C-dən aşağı olan temperaturlarda və 17 ° C-də bitkilərin inkişafı aşağı düşdüyündə xüsusilə nəzərə çarpır.

Temperaturun optimaldan aşağı düşməsi azda olsa pambığın inkişafını ləngidir. Yaya nisbətən yaz və payız aylarında temperaturun ən azı 1 ° C artımı daha vacibdir. Yazda və ya payız aylarında ən azı 1 ° C temperaturda artım yazda olduğu kimi bir neçə də-fə daha vacibdir. Kür – Araz ovalığında vegetasiya dövründə fəal temperatur yekununun çox olması, uzun sürən isti yay fəsli və süni su ehtiyatları burada pambıq yetişdirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Qeyd edək ki, pambıq əkilən bütün aran rayonla-rının torpaqlarının müəyyən dərəcədə şorlaşmış, şorəkətləşmişlər, qaysaq bağlayır, bataqlaşır və s. Qrunt sularının hansı dərinlikdə yerləşməsindən, on-ların tərkibindən və minerallaşmasından, torpağın fiziki – kimyəvi tərkibindən asılı olaraq, burada müxtəlif növ şorlaşma, yəni sodalı, xloridli, sulfatlı şorlaşmalar və onların komleksli kombinasiyaları əmələ gəlmişdir. Buna görədə aqromelorativ təd-birlər müəyyən edilərkən bunlar nəzərə alınmalıdır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda pambıqçılığın inkişaf sürəti olduqca aşağıdır və hazırda pambıq istehsalı və sahədən məhsuldarlıq ən aşağı səviyyədədir. Pambıq istehsalının inkişaf dinamikası cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda iqtisadi rayonlar üzə pambıq istehsalının inkişaf dinamikası

		2013	2014	2015	2016	2017	2016 – cı ilə nisbətən 2017 – ci ildə %-lə
Respublika üzrə cəmi	Əkin sahəsi, ha	23460	22918	18684	51369	136413	2,6 dəfə
	Ümumi yığım, min ton	45155	40970	35192	89442	207525	2,3 dəfə
	Məhsuldarlıq s/ha	19,3	17,9	18,8	17,3	15,3	88,4
Gəncə - Qazax	Əkin sahəsi min ha	960	622	566	2354	5053	2,1 dəfə
	Ümumi yığım, ton	1472	1093	419	4334	7005	161,6
	Məhsuldarlıq s/ha	15,3	17,6	7,4	18,6	13,9	74,7
Lənkəran	Əkin sahəsi min ha	7	20	6	426	500	117,4
	Ümumi yığım, min ton	8	46	14	659	1000	151,7
	Məhsuldarlıq s/ha	11,4	23,0	23,0	15,5	20,0	129,0
Aran	Əkin sahəsi min ha	20997	21176	17515	45521	120181	2,6 dəfə
	Ümumi yığım, min ton	41075	37551	33790	79671	179983	2,3 dəfə
	Məhsuldarlıq s/ha	19,6	17,7	19,3	17,4	15,0	86,2
Yuxarı Qarabağ	Əkin sahəsi min ha	1481	1100	597	1964	8178	4,1 dəfə
	Ümumi yığım, min ton	2578	2280	969	3747	16730	4,5 dəfə
	Məhsuldarlıq s/ha	17,4	20,7	16,2	19,1	20,5	107,3
Dağlıq Şirvan	Əkin sahəsi min ha	15	-	-	1104	2501	2,3 dəfə
	Ümumi yığım, min ton	22	-	-	1031	2807	2,7 dəfə
	Məhsuldarlıq s/ha	14,7	-	-	9,4	11,2	119,1

Mənbə: Cədvəl stat.gov.az Azərbaycanın kənd təsərrüfatı DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, respublika üzrə pambıq əkin sahələri xeyli artmışdır və bu davam etməkdədir. Belə ki, 2016 – cı ilə nisbətən 2017 –ci ildə əkin sahəsi 2,6 dəfə, ümumi yığım 2,3 dəfə artmışdır. Lakin məhsuldarlıq əvvəlki illərlə müqayisədə aşağı düşmüşdür. 2016 – cı illə müqayisədə 11,6% azalmışdır. Bu göstərici Gəncə-Qazax və əsas pambıq istehsal edilən Aran iqtisadi rayonlarında da aşağı düşmüşdür.

Hər bir iqtisadi rayonda pambıq istehsalında müvəffəqiyyətin həlledici şərti bundan ibarətdir ki, orada vilt xəstəliyinə dözümlü tezyetişən sortlar seçilib əkilsin, həmin sortlar yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilsin, həmçinin toxuculuq sənayesinin tələbatına cavab verən texnoloji keyfiyyətlərə malik olsun.

Ölkə iqtisadiyyatına təsir edən mühüm amillərdən biri pambıq istehsalının ümumi iqtisadi inkişafda əhəmiyyətlilik səviyyəsidir. Ümumi kompleks şəkildə götürdükdə pambığın xammal kimi satılması bu faydalılığı tam olaraq aşağı salır. Dəyər zənciri üzrə inkişaf etdirilərək son məhsula çevrilənə qədər ölkə daxilində istifadə olunması isə bu faydalılığın səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olur. Pambıq istehsalının iqtisadi səmərəliliyi əsasən istehsal xərcləri və əmək məhsuldarlığından asılıdır.

Məlumdur ki, istehsalın hər hansı bir dövrü üçün həm maddi vəsait, həm də əmək vəsaitləri ehtiyatları hədsiz ola bilməz. Buna görə mövcud ehtiyatlarla daha çox məhsul istehsal etmək üçün istehsalı elə təşkil etmək lazımdır ki, məhsul vahidinə olduqca az ictimai əmək (muzdlu əməkdən istifadə) sərf olunsun. Məhz bu da pambıq istehsalında maya dəyərinin quruluşunu daim təhlil etməyi zəruri edir.

Son illərdə bütövlükdə respublika üzrə təsərrüfatlarda istehsal edilən 1 sentner pambığa orta hesabla 52,3 manat, yüksək məhsuldarlıqlı təsərrüfatlarda isə (məhsuldarlıq 32 s) 25 manat, bir sentner pambıq satışından isə 60 manat əldə edilmişdir. Orta hesabla 1 sentnerdən xalis gəlir 7,7 manat, yüksək məhsuldarlıqlı təsərrüfatlarda isə 35 manat xalis gəlir əldə edilmişdir. Bir sentnerə əlavə olaraq 10 manat subsidiya verildikdə təsərrüfatın gəliri artaraq müvafiq qaydada 17,7 və 45 manat təşkil etmişdir.

Müasir iqtisadi şəraitdə ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyətə malik pambıqçılıq kompleksinin inkişaf etdirilməsi həm xammal istehsalının inkişafına həm də sənaye sahələrinin inkişafına güclü stimul verə bilər. Bu inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində də özünü aydın şəkildə göstərir. Məhz bu baxımdan ölkənin milli iqtisadi maraqları üçün pambçılıq kompleksinin inkişafını stimullaşdırmaq və rəqabət qabiliyyətinin artırılması çox vacibdir. Pambıqçılıq kompleksinin inkişafını stimullaşdırmaq milli iqtisadiyyatın digər struktur komplekslərini inkişaf etdirmək üçün əsas baza ola bilər. Hesab edirik ki, pambıqçılıq kompleksinin gələcək inkişafı və rəqabət qabiliyyətliliyi ölkənin iqtisadi inkişafını asanlaşdıran modeli müəyyən edir.

Məhz bu baxımdan pambıqçılıq kompleksi aşağıdakı əlaqəli sahələrin inkişafını zəruri edir:

- elektrik və istilik enerjisi sənayesi; sənaye və kənd təsərrüfatı tikintisi; tarktor və kənd təsərrüfatı maşınları, melorasiya, suvarma sistemləri sahələri və yol tikintisi; toxuculuq maşınları və metal emalı; aqrokimya sənayesi; tikinti materialları sənayesi və s.
- pambıq və pambıq məhsulları emal edən sənaye sahələri; tədarük və saxlama; pambıq xammalının ilkin emalı; tekstil, geyim, qida və kimya sənayesi;

tikinti materialları sənayesi; trikotaj və yağ-piy sənayesi; digər sənaye və istehsal sahələri.

Digər tərəfdən sahənin bu qədər geniş əlaqəli inkişafı isə bazar infrastrukturunu və onun ayrı-ayrı elementlərinin inkişafını stimullaşdırır. Hazırda respublikamızda pambıqçılıq kompleksinin inkişaf etdirilməsində mühüm addımlardan biri də bu sahədə klaster inkişafın təmin edilməsidir. Pambıq istehsalçılarının pambıq emalı müəssisələrində təmsil olunmalarının xüsusi iqtisadi əhəmiyyəti vardır ki, bu da gələcəkdə bu sahəyə marağın artmasına və məhsuldarlığın yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1."Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dair 2017-2022 – ci illər üçün Dövlət Proqramı" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyul 2017-ci il tarixli Sərəncamı**. 2.** Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sistemi, Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərnəşr, Bakı-1976, 673 s. **3.** https://az.wikipedia.org/wiki/ **4.** Stat.gov.az

Экономическое знацение развития хлопковой промышленности в Азербайджане

Л.И. Тагиева

В статье излагается сущность развития хлопкового сектора. Проанализирована современная ситуация в производстве хлопка в нашей республике. Развитие хлопковой промышленности было названо важной областью в национальной экономике, в том числе в аграрной экономике. Цель исследования - выявить и сообщить, что это интересная область для основного производителя сырья, обращая внимание на важность этого развития месторождения.

Ключевые слова: *хлопковая промышленность, производство, развитие, экономическое значение, промышленность, доход, производительность.*

The economic significance of the development of cotton industry in Azerbaijan

L.I. Taghiyeva

The article describes the essence of the development of the cotton sector. The current situation in the production of cotton in our country is analyzed. The development of the cotton industry has been identified as an important area in the national economy, including the agrarian economy. The purpose of the study is to identify and report that this is an interesting area for the main producer of raw materials, drawing attention to the importance of this development of the field.

Keywords: *cotton industry production, development, economic value, industry, income, productivity.)*

leyla.tagiyeva.80@mail.ru